

Lauf Judit

A Sopronban őrzött liturgikus kódextöredékek és a Schottenstift¹

Lauf Judit
Kodikológus, tudományos munkatárs
MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport
Kutatási területe:
kódextöredékek, magyar nyelvemlékek, liturgiátörténet
E-mail: lauf@oszk.hu

Az ünnepelnél senki sem ismeri jobban a Fragmenta Codicum Kutatócsoport soproni kódextöredékeket feldolgozó kötetének illuminált töredékeit.² Wehli Tünde készítette a kötetben szereplő töredékek iniciáléinak és lapszéli díszítéseinek leírását. A problémásabb fragmentumok végső kodikológiai meghatározását az ünnepelttel gyakori, meleg hangvételű, hosszúra nyúló, újabb eredményeket hozó beszélgetéseink előzték meg. Alábbi tanulmányomban ezek közül egy olyan, mint utóbb kiderült, nemzetközi érdeklődésre is számot tartó, jelentős liturgikus töredékcsoportot szeretnék bemutatni, melynek körülhatárolása elképzelhetetlen lett volna Wehli Tünde éles megfigyelései nélkül.

A liturgikus töredékek meghatározása közben figyeltem fel 29, egymással sok szempontból szoros kapcsolatban álló fragmentumra. Tartalmi és formai jegyekből egyaránt az volt megálapítható, hogy a 29 töredék három kódex maradványának tekinthető. Egy-egy kódexből származik a Sopr. Fragm. 135–141 (a továbbiakban első antifonále), a Sopr. Fragm. 142–149 (második antifonále) és a Sopr. Fragm. 150–163 (harmadik antifonále).³ Mindhárom antifonále fragmentumai kivétel nélkül a Soproni Levéltár 17. századi levéltári iratainak bekötésére szolgáltak. Mivel a 17. század derekától kezdve a városi kamarai hivatal szinte folyamatosan fennmaradt számadáskönyvei a városnak dolgozó, név szerint említett könyvkötők számára folyósított kifizetéseket is közlik, semmi kétségünk nem lehetett és most sincs afelől, hogy az általunk vizsgált, a 17. században már használaton kívül lévő, beírt pergamenleveleket helyben, helybéli könyvkötők használták fel.

Ezzel megalapozottnak látszott az a soproni töredékekről készített katalógusunkban megfogalmazott feltevésünk, hogy az említett három antifonále provenienciája és egykori liturgikus

¹ A tanulmány a K 72105 számú OTKA támogatással készült az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum műhelyében.

² *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*. Hrsg. Edit MADAS et al. Budapest, Akadémiai, 2006. (Fragmenta et Codices in Bibliotheca Hungariae 5.) A Fragmenta Codicum Kutatócsoport korábbi köteteiben található illuminált töredékek iniciáléinak és lapszéli díszeteinek leírását is Wehli Tündének köszönjük. Vö. <http://www.fragmenta.oszk.hu> (letöltve: 2013. január 8.)

³ A tanulmányban említett töredékekre a *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente* 2006. i. m. kötetben található sorszámuk szerint hivatkozom, a töredékeket a továbbiakban Fr(agmentum) rövidítéssel jelölöm. A kötetünket megelőző tanulmányokban, melyekre itt, a későbbiek során hivatkozni fogok, ezek a töredékek még a Soproni Levéltár Radó Polikárp által megadott leltári számán szerepelnek. Ezeket a leltári számokat az új tételszámok mellett kötetünkben egy R(adó) betű kíséretében tüntettük fel. Első antifonále: 135 (R 265), 136 (R 160), 137 (R 86), 138 (R 161), 139 (R 32), 140 (R 163), 141 (R 162); második antifonále: 142 (R 52), 143 (R 275), 144 (R 251), 145 (R 164), 146 (R 165), 147 (R 33), 148 (R 181), 149 (R 101); harmadik antifonále: 150 (R 34), 151 (R 155), 152 (R 157), 153 (R 74), 154 (R 156), 155 (R 158), 156 (R 81), 157 (R 62), 158 (R 63), 159 (R 53), 160 (R 49), 161 (R 159), 162 (R 138), 163 (R 222).

használata is Sopronhoz, illetve Sopron környékéhez köthető. Ezt a feltételezést azonban a töredékek újabb, tüzetesebb vizsgálata nem támasztotta alá. Ma már kijelenthető, hogy az antifonálék nagy valószínűséggel kicsit távolabb, a bécsi egyetemmel szoros kapcsolatot ápoló bécsi bencés kolostorban, a Schottenstiftben, vagy annak megrendelésére készültek.⁴ Az alábbiakban azt foglaljuk össze, milyen egymást kiegészítő és megerősítő szempontok alapján jutottunk erre az eredményre.

1. Az antifonálék rítusa

A három antifonále rítusának és provenienciájának meghatározásával először Szigeti Kilián foglalkozott.⁵ Az első (Fr. 135–141) és a harmadik (Fr. 150–163)⁶ antifonálét a 15. század elején készült ferences kódexnek, a másodikat (Fr. 142–149) pedig karthauzi kódexnek tartotta. Az antifonálék ferences eredetét a következőképpen indokolta: „Írásuk és hangjelzésük jól ismert a budapesti Egyetemi Könyvtár ferences Antiphonaleiból (Cod. Lat. 118, 119, 121, 122).”⁷ „Nagy kórus használatára szánt Antiphonale káptalani vagy szerzetesi zsolozsmázó kórust tételez fel. Magános pap vagy plebániái templom nem használt nagyalakú, hangjelzett Antiphonalet. Mivel pedig Sopronban a XVIII. századig nem működött káptalan, sem kórusmondó szerzet nem volt a ferenceseken kívül, így a két Antiphonalet ferencesnek vallhatjuk. Ezt megerősíti a kódexek hangjelzése. Quadrata hangjegyírást csak a szerzetesek használtak Magyarországon, főleg az »új« szerzetesrendek: ferencesek, ágostonos remeték, domonkosok, kartauziak. A bencés monostorokban csak később hódított a quadrata hangjegyírás.”⁸ Az általa karthauzinak vélt antifonáléról pedig ezt írta: „Ez a többi soproni Antiphonale-től eltérően monasztikus jellegű. Ez azt jelenti, hogy Sz. Benedek Reguláját követő szerzetesek használták. Mivel pedig a XIX. sz.-ig nem voltak Sopronban monasztikus szerzetesek, így az Antiphonale kétségkívül máshonnan került ide.”⁹ Szigeti úgy gondolta, hogy a karkönyvet a lövöldi karthauziak hozták magukkal, amikor a török elől templomi értékeikkel együtt Sopronba menekültek.

Szigeti Kiliánra hivatkozva Szendrei Janka is ferences, illetve karthauzi eredetű antifonálék-ból származónak tartotta a töredékeket.¹⁰ Dobszay László ugyan a Fr. 142–149 karthauzi eredetét nem vonta kétségbe, de a soproni antifonálék ferences provenienciáját már megkérdőjelezte. Az első antifonáléról (Fr. 135–141) ezt írja: „ötvenedvasárnap néhány fennmaradt antifonájában sok apró variánshang a [ferences] antifonáléhoz [Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 118] képest.” A harmadikról (Fr. 150–163) így töpreng: „eredete kétséges: variánsaiban sok és nem jelentéktelen hangvariáns a ferences antifonához képest; a hetvenedvasárnap laudes előtt álló rezponzórium nem egyezik az antifonáléval [Egyetemi Könyvtár Cod. 118, vö. Fr. 150] ... ugyanakkor a böjti kis órák antifonabeosztása, a capitulumok és más részek rubrikázásának módja mégis a főforrással rokonítja.”¹¹

⁴ A Schottenstiftben található kódextöredékek meghatározásával elsőként Mezey László foglalkozott. MEZEY László: Fragmentforschung im Schottenstift 1982–1983. *Codices Manuscripti*, 10. 1984. 2. 60–71.

⁵ SZIGETI Kilián: Középkori hangjegyes kódextöredékek a Soproni Állami Levéltárban. *Soproni Szemle*, 17. 1963. 29–40: 37–38: No. 17–19, 145–149: 146–147.

⁶ A Fr. 162 (R 138) számú töredéket Szigeti Kilián és a későbbi tanulmányok is kihagyták a sorozatból, csak a *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente* 2006. i. m. kötetben azonosítottuk a sorozathoz tartozó töredékként.

⁷ SZIGETI 1963. i. m. 37.

⁸ SZIGETI 1963. i. m. 147.

⁹ SZIGETI 1963. i. m. 146.

¹⁰ SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, Zenetudományi Intézet, 1981. 109: F 419–426 (karthauzi), 110: F 427–433 (ferences), 110: F 434–446 (ferences), 109: F 416 (ferences).

¹¹ DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Budapest, Balassi, 2003. 371–373. Dobszay a töredékekre SZENDREI 1981. i. m. sorszámai szerint hivatkozik.

Dobszay László kétségei a soproni katalógus készítésekor beigazolódta. Az antifonále-töredékeken lévő antifónák, rezponzóriumok tételről tételre történő liturgikus elemzése során kiderült, hogy a Szigeti Kilián által ferencesnek vélt antifonálék valójában nem ferencesek. Rítusuk monasztikus jellegű, és azon belül pontosan megegyeznek a melki reformot követő, 1500-ban nyomtatásban megjelent, úgynevezett melki breviárium rítusával.¹² Sőt a soproni fragmenta-kötet megjelenéséig a korábbi szakirodalomban karthauzinak vélt antifonále-sorozat is ugyanehhez a bencés rítushoz köthető.¹³ Mindennek nem mond ellent a kvadrát hangjegyzírás sem. Dobszay szerint a bencések középkor végi magyarországi emlékei is kvadrát írásúak.¹⁴ A monasztikus jelleg tartalmi jegyeit a *scriptor* lapszéli jelölései is alátámasztják. A Fr. 142–149 és a Fr. 150–163 sorozat a lapszéleken jelzi, hogy a napi zsolozsmán belül hányadik antifónát, illetve rezponzóriumot énekel. Tudvalevő, hogy a monasztikus szerzetesrendeknél az úgynevezett római (világi) zsolozsmával ellentétben a matutinumban az olvasmányok és rezponzóriumok száma nokturnusonként nem három, hanem négy (összesen tizenkettő).¹⁵ A ferencesek a római liturgiát követik, tehát ott a három nokturnus alatt csak kilenc rezponzóriumot énekelnek. Ezzel szemben a Fr. 149r a lapszálon már tizenkettő rezponzóriumként jelöli a pünkösdi oktáváját követő első vasárnap harmadik nokturnusának utolsó rezponzóriumát.¹⁶ A másik sorozat egy töredékén, a Fr. 154r-n ötvenedvasárnapon a harmadik nokturnus első rezponzóriumához („*Movens igitur Abraham*”) már *R IX* van kiírva a lapszélre. Mivel közvetlenül utána egy újabb rezponzórium, a tizedik következik, semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy monasztikus kódexről van szó. Ugyanezen a töredéken az is nyomon követhető, hogy a monasztikus szokásoknak megfelelően, a világi zsolozsmától eltérően a szoltár helyett a harmadik nokturnusban kantikumot énekelnek.¹⁷ Úgy véljük, a töredékek rítusát tekintve az itt röviden összefoglalt eredmények elégségesek annak bizonyítására, hogy azok a kódexek, melyekből ezek a soproni töredékek kikerültek, egy melki kongregációhoz tartozó bencés kolostor számára készültek.¹⁸

2. Azonos *scriptorium*ban készült soproni kódextöredékek

A három antifonále töredékei közül kettő a nagybőjti időszakból való. A Fr. 135–141 fragmentumai a hetvenedvasárnaptól nagypéntekig tartó, a Fr. 150–163 levelei pedig hetvenedvasárnaptól a szenvedés vasárnapja utáni péntekig tartó időszakból őriztek meg részleteket. A második antifonále-sorozat, a Fr. 142–149 a húsvét hetétől pünkösdi oktáváját követő vasárnapig tartó időszakot öleli föl. Az antifonále-sorozatok ívfüzetéi egyik esetben sem rekonstruálhatók, mert a *temporale* megadott részeiben a töredékeken az ünnepek nem következnek folyamatosan egymás után, sok levél hiányzik közülük.

A két nagybőjti időszakból való sorozat fragmentumai között két helyen átfedéssel is találkozunk. A hetvenedvasárnap harmadik nokturnusának „*Dixit Dominus ad Adam*” kezdetű utolsó, azaz 12. rezponzóriuma és a laudes antifónák közül az első három antifóna a Fr. 136 és

¹² *Breviarium Benedictinum Mellicense*. [Nürnberg], 1500.

¹³ Ez az antifonále-sorozat eltér a karthauzi breviárium rítusától. Vö.: *Breviarium sacri ordinis Cartusiensis*. Lugduni, 1587; *Breviarium O. Carth. Monasterii Aggspachensis a. 1452*. Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 200. (Mikrofilmje: OSZK, Kézirat-tár, FM I/2670.)

¹⁴ DOBSZAY 2003. i. m. 370.

¹⁵ Kivéve nagypénteken, amikor a bencéseknél is csak három olvasmány van a nokturnusokban.

¹⁶ Bár ezt az egy sorozatot Szigeti is monasztikusnak, de tévesen karthauzinak tartja: SZIGETI 1963. i. m. 146.

¹⁷ Monasztikus jellegzetesség továbbá, hogy a vesperáson a világi zsolozsmától eltérően *responsorium prolixum* helyett *responsorium brevité* énekelnek, lásd Fr. 148.

¹⁸ A töredékek részletes leírását lásd *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente* 2006. i. m. 147–151, 152–158, 158–166.

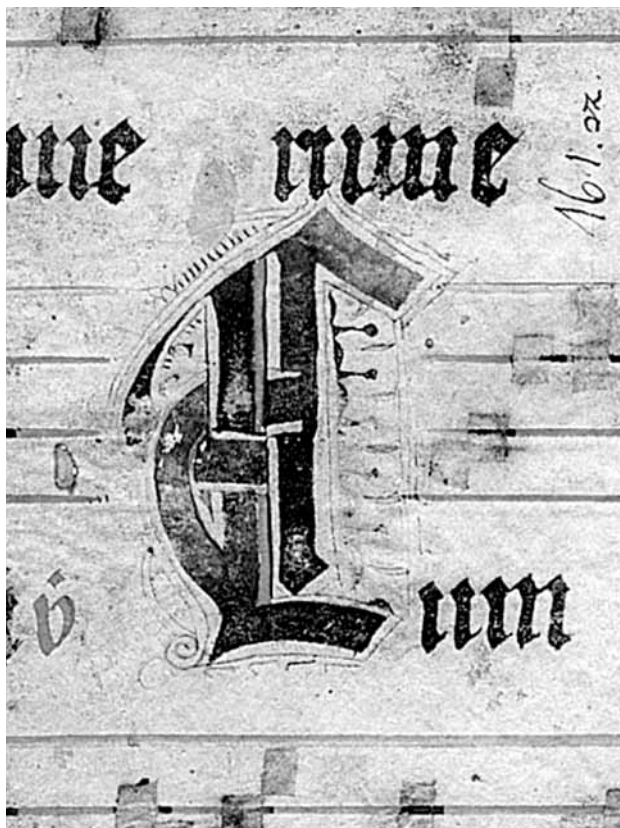
a másik sorozat Fr. 150 jelzetű töredékén is olvasható. Az ötvenedvasárnap 4–6. rezponzóriuma pedig a Fr. 138 és a Fr. 153 töredéken van meg. Az ezeken a töredékeken olvasható rezponzóriumoknak és antifónáknak a szövege és dallama is megegyezik.

A töredéksorozatoknak nemcsak a műfaja és a rítusa egyezik meg, hanem formai jegyeik is arra utalnak, hogy a három antifonálénak ugyanabban a *scriptoriumban* kellett készülnie. A Wehli Tündével folytatott közös vizsgálódás tovább erősíti ezt a hipotézist. Mind a három antifonále írástükre egyhasábos és azonos méretű: 360/365×230/235 mm, hét szöveg- és hét, vörös vonallal megvonalazott kottasorral. Írásuk a 15. század első felében, a liturgikus kódexekre jellemző góti-kus könyvírással készült. A három sorozat három keze jól elkülöníthető egymástól. Az írásképek elemzése során azonban feltűnt, hogy az első sorozatban (Fr. 135–141) a Fr. 135v-n a *scriptor* másolás közben kihagyott egy sort a főszövegből. A hiányt, amelyet a harmadik sorban egy horgonyos, vörös máltai kereszt jelez, a lap alján, nyolcadik sorként egy másik kéz pótolta, aki azonosnak tűnik a Fr. 142–149 sorozat *scriptor*ával.¹⁹ Bár a textuális írások esetében egy-egy sornyi szöveg minta alapján csaknem lehetetlen teljes háztározottsággal azonosítani az írást létrehozó kezeket, az erős egyezés alapján mégis arra lehet gondolni, hogy ez a két antifonále közel egy időben, ugyanabban a *scriptoriumban* készült.

A következőkben a három antifonále díszítését vizsgáljuk,²⁰ és elemezzük majd egymáshoz és a soprani kötetben belül más töredékekhez való viszonyukat is.

A Fr. 135–141 sorozaton (első antifonále) a váltakozó, egyszerű, vörös és kék lombard iniciálék mellett a gazdagon tagolt, fraktúrajellegű iniciálék jól elkülöníthető csoportot alkotnak. A betű törzse egymásra merőlegesen vezetett vonalokból áll. Ezek a többszörösen megtört, szalagokból formált vonalak egymáson átbújtatva rácsszerű fonatot alkotnak. A betű belsejében az ívek alkotta közöket filigránnal, stilizált levelekkel, levélsorokkal vagy rozettákkal töltik ki (1. kép). A betűk körül filigrán-ornamentika, illetve íves keretben fésűfogat idéző díszítés látható. A fraktúra iniciálék tollrajzdíszítése saját színnel vagy vörössel, illetve kézzel készült.

A Fr. 142–149 sorozaton (második antifonále) egyszerű vörös és kék lombard iniciálék váltják egymást. A verzusok kezdetét jelölő fekete fraktúra iniciálékat sárgával színezték, amint a fekete és piros majuszkulákat is. A Fr. 148 töredéken egy kék-vörös, osztott betűtörzsű lombard *P(reparate)* iniciálé látható.

1. kép. Első antifonále. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Fragmentum 138, részlet

¹⁹ A betűk – például *s*, *t* – ugyanolyan formában vezetett vékony hurokban végződnek. Az *m* a szó végén ugyanúgy készült, mint a Fr. 146r-n.

²⁰ Az iniciálék leírása részben Wehli Tünde szóbeli közlésén alapul, melyet a vele folytatott munkánk során jegyzeteltem. Az általam leírtak ellenőrzését és kiegészítését Boreczky Annának köszönöm.

2. kép. Harmadik antifonále.
Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára,
Fragmentum 151, részlet

A Fr. 150–163 sorozatot (harmadik antifonále) igényes lombard és fraktúra iniciálék díszítik. A váltakozó vörös és kék tollrajzos lombard (*fleuronné*) iniciálék belsejét indákba foglalt rozetták, illetve spiráldíszek töltik ki (2. kép). A motívumok indasorként ismétlődnek. A betű körül is megjelennek a filigránsorok. A fraktúra iniciálék betűtörzseinek kialakítása egyszerű, de a betűk belsejében és a betűk körül a lombard iniciálékból vett, igényes díszítőelemeket alkalmaznak. A sorozat egyik töredékének két fraktúra iniciáléjába plasztikus hatású, kanyarogva vezetett, érezett akantuszlevelet festettek (Fr. 160). A betűk belseje több esetben sárgával színezett, akárcsak a Fr. 142–149 sorozat fraktúrái is. Az ünnepelt mindezek alapján a kódexet az 1420-as évekre datálta.²¹

A közelmúltban jelent meg az Österreichische Nationalbibliothek illuminált kódexei-
nek legújabb, az 1410–1450 között Bécsben és Alsó-Ausztriában készített kódexeket feldolgozó katalógusa. Ebben Veronika Pirker-

Aurenhammer a harmadik antifonáléból való, a soproni kötetben képpel illusztrált Fr. 151 töredék iniciáléját is megemlíti. Olyan osztrák kódexek iniciáléi közé sorolja, amelyek bizonyosan Bécsben, 1415 és 1425 között készültek.²² Tehát Wehli Tündének az antifonáléra vonatkozó datálását a bécsi kódexekből vett párhuzamos példák is alátámasztják.

Erre a harmadik antifonáléra ugyan nem jellemzők a betűtörzs által körbezárt mezőben színezetlenül hagyott négykaréjos levelek, mégis azon a töredéken (Fr. 150), amelyen a responzorium és verzus tartalmilag is megegyezik az első antifonále Fr. 136-os töredékével, a verzust kezdő *P* iniciálé belsejében mindkét helyen egyforma, színezetlenül hagyott négykaréjos levelet találunk. Ez az általános díszítőelem, mely mindkét sorozaton ugyanazon a helyen bukkan fel, önmagában jelentéktelennek tűnő motívum, esetünkben mégis jelentőséggel bír, mert ez is egy apró, kiegészítő adata lehet annak a feltételezésnek, hogy a sorozatok egy helyen készültek.

A soproni fragmenta-kötetben található még egy misszále (Fr. 317–324), amely az antifonálékkal közös formai jegyekkel rendelkezik. Rítusa a passzai egyházmegyéhez tartozó, de attól mégis jól elkülöníthető bécsi liturgikus gyakorlatot követi.²³ A misekönyv az íráskép alapján

²¹ Wehli Tünde szóbeli közlése volt; a soproni katalógusban tágabb időintervallumot adtunk meg (15. század első fele).

²² Itt szeretnék köszönetet mondani Martin Rolandnak, aki felhívta a figyelmemet a Fr. 150–163 soproni antifonále-sorozat és a „Wiener-Fleuronné-Gruppe I” közötti kapcsolatra, valamint a hozzá fűződő katalógustételre. Ez az információ döntő volt tanulmányom gondolatmenetének kialakításában. Vö. *Mitteuropäische Schulen V. (ca. 1410–1450) Wien und Niederösterreich*. Bearb. Katharina HRANITZKY–Veronika PIRKER-AURENHAMMER–Susanne RISCHPLER–Martin ROLAND–Michaela SCHULLER-JUCKES–Christine BEIER–Andreas FINGERNAGEL–Alois HAIDINGER. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2012. (Veröffentlichungen zum Schrift- und Buchwesen des Mittelalters I: Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek 14.) 181–182; Kat. 42–45: Wiener Fleuronné-Gruppe I, um 1415/25. (Veronika PIRKER-AURENHAMMER).

²³ A bécsi rítus meghatározásáról: LAUF Judit: Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextöredékek alapján. *Magyar Könyvszemle*, 125. 2009. 273–304; Judit LAUF: Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg. *Codices manuscripti*, 73–74. 2010. 15–30.

igen közel áll a Fr. 135–141 antifonále-sorozathoz. A két liturgikus könyv műfajhoz kötött különbségeit tekintetbe véve az írás akár azonosnak is tekinthető. A kottával ellátott antifonálék nagyobb betűkkel készülnek, a misekönyv általában kotta nélküli, kisebb betűs írás. A közös, egy kézre valló, legjellegzetesebb betűk a következők: *ff, g, b, h, r, A, E, S, C*. Az illuminált részek összehasonlítása sem mond ellent a rokonításnak. A misekönyvben ugyan műfajánál fogva sokkal kevesebb az iniciálé, de a Fr. 324 töredéken (3. kép), a kánon kezdetének hatrosos *T(e igitur)* iniciáléján megjelennek olyan motívumok, amelyek az antifonále iniciáléin is feltűnnek. A Fr. 137r-n a fekete fraktúra *F* iniciáléból hosszan kifutó tollrajz és a kampóban végződő vonalszakaszok hasonlóak a misszálé *T* iniciáléját díszítő motívumokhoz. Ugyanezen az antifonále-töredéken, a verzón van egy kopott fraktúra *I* iniciálé. A betű visszakanyarodó záróvonalába tollal rajzolt rozetta került. Ennek a rozettának szögletes változatai adják a háttérét a kánon *T* iniciáléjának is. A Fr. 135 antifonále-töredék rektóján a fekete fraktúra *A* iniciáléjának a betű körüli külső vonaldíszje ugyanúgy rövid, kampókban végződő vonalszakaszokból áll, mint a Fr. 324 misszálé-töredék külső vonaldíszje. Ugyanennek az antifonále-töredéknek a verzóján pedig egy osztott betűtörzsű *I* iniciálé található, akár a misszálé Fr. 317 *L* iniciáléja.

Mindebből látható: hiába különbözik a három antifonále írása és azok iniciáléi, mégis olyan hasonlóságok és összefonódások fedezhetők fel közöttük és a misszálé fragmentumai között, amelyek arra utalnak, hogy ezeknek a kódexeknek feltételezhetően ugyanabban a *scriptoriumban* kellett készülniük. Mivel pedig a Fr. 150–163 antifonále-sorozat iniciáléi – amint Veronika Pirker-Aurenhammer kutatási eredményei alátámasztják – bécsi műhelyhez köthetők, a másik két antifonálénak és nagy valószínűséggel a misszálénak a keletkezését is ugyanott, egy bécsi *scriptoriumban* kell keresnünk.

3. A melki reform és a Schottenstift

Amint a fentiekből kitűnik, az antifonálékat a 15. század első felében másolták. Veronika Pirker-Aurenhammer felsorolt analógiáit figyelembe véve a Fr. 150–163-as antifonále iniciáléit az 1410-es

3. kép. Misszálé töredéke.
Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára,
Fragmentum 324, részlet

évek végére, az 1420-as évek első felére datálhatjuk. Ez az időintervallum pontosan egybeesik a melki reform kezdeti időszakával.²⁴

Már az 1336. június 20-án kiadott „Summi magistri dignatio” kezdetű pápai bulla, közismert nevén a *Benedictina* részletes tervekkel szolgált a bencés élet megújítására, de újabb komoly inspirációt a konstanzi zsinat (1414–1418) adott a lehanyagolt bencés kolostorok megreformálására, a hitélet fellendítésére. A zsinat idején a német nyelvterületen élő rendtagok képviselőit a Konstanzhoz közel fekvő petershauseni kolostorba hívták össze. V. Albert osztrák herceg (a későbbi magyar király és római császár) arra kérte V. Márton pápát, hagyja jóvá, hogy a zsinaton jelenlévő subiacói perjel, Nicolaus Seyringer von Matzen öt rendtársával együtt az osztrák bencés kolostorok megreformálásába kezdjen. Az osztrák származású Nicolaus Seyringer jól ismerte a helyi viszonyokat, így nem véletlen, hogy 1418. június 30-án őt választották meg a melki kolostor apátjává. Nem sokkal később a bécsi Schottenstiftben is jelentős változások történtek.²⁵ Albert hercegnek Márton pápánál való közbenjárására a 12. század óta Bécsben tartózkodó ’skót’ származású szerzeteseknek végleg el kellett hagyniuk a kolostort, és helyükre német származású bencés szerzetesek költöztek. Az új apátot, Nicolaus von Respitzet (1418–1428) a melki apát megválasztása után két hónappal, 1418 augusztusában a Schottenstiftbe is kinevezték. Respitz azon öt vizitátor egyike volt, aki Nicolaus Seyringerral együtt érkezett Subiacóból osztrák területre. Ezért is játszhatott a Schottenstift – mely azóta már csak nevében őrzi eredetét – a melki kolostor mellett fontos szerepet a reform megvalósításában. A bencés élet megújítására érkezett vizitátorok a subiacói státutumot az ausztriai viszonyoknak megfelelően úgy alakították át, hogy az a szerzetesi élet legapróbb részleteire is kiterjedjen. Ahhoz, hogy legfontosabb törekvéseiket – szegénység, önmegtartóztatás, engedelmesség, liturgia, lelki olvasmányok és munka – megvalósítsák, számos intézkedésre volt szükség, mindenekelőtt a reform középpontjává vált egyházi szertartások szabályozására. Ehhez azonban a kolostorokban megfelelő liturgikus könyvekre volt szükség, a könyvek viszont nem álltak a kolostorok rendelkezésére. A vizitátorok látogatásaik során a kolostorok liturgikus szokásai közötti nagy különbségekkel is szembesültek. Ezért jó tíz évvel a reform kezdete után, a bázeli zsinaton (1431–1449) Martin von Senging (†1483, melki konventhez tartozó szerzetes) fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az istentiszteletről közös irányelveket kell kialakítani, és azokat a legapróbb részletekig ki kell dolgozni. Ezzel egyidejűleg a subiacói és a római liturgiában szokásos rubrikák összeötvözését is ajánlotta.

Még a legszigorúbb reformerek is tisztában voltak azzal, hogy a rubrikákat és az ezzel kapcsolatos javításokat nem szabad túl szigorúan venni. Senging a vizitátorokat arra intette, ne

²⁴ A melki reform történetéhez a rendkívül bőséges irodalomból a következő munkákat használtam, különös tekintettel a liturgiára: Ignaz Franz KEIBLINGER: *Geschichte des Benediktinerstiftes Melk in Niederösterreich, seiner Besitzungen und Umgebungen. I: Geschichte des Stiftes*. Wien, Beis, 1851; Joachim ANGERER: *Die liturgisch-musikalische Erneuerung der Melker Reform. Studien zur Erforschung des Musikpraxis in den Benediktinerklöstern des 15. Jahrhunderts*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1974. (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 287.); *Breviarium caeremoniarum monasterii Mellicensis*. Ed. Joachim ANGERER. Siegburg, F. Schmitt, 1987. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 11, 2.); Meta NIEDERKORN-BRUCK: *Die Melker Reform im Spiegel der Visitationen*. Wien–München, R. Oldenbourg, 1994. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 30.); Gottfried GLASSNER: Das Zeitalter der Melker Reform. In: *Die benediktinischen Mönchs- und Nonnenklöster in Österreich und Südtirol*. II. Bearb. Ulrich FAUST. St. Ottilien, Eos, 2001. (Germania Benedictina 3/2.) 535–546.

²⁵ A Schottenstift történetéhez: Ernest HAUSWIRTH: *Abriß einer Geschichte der Benediktinerabtei U. L. F. zu den Schotten in Wien*. Wien, Mechitaristen Congregations Buchdr., 1858; Hugo HANTSCH: *Die Geschichte der Schottenabtei im Mittelalter und die Melker Reform. Vierteljahresschrift der Wiener Katholischen Akademie*, 11. 1960. 39–49; Cölestin Roman RAPF: *Das Schottenstift*. Wien–Hamburg, Paul Zsolnay Verlag, 1974. (Wiener Geschichtsbücher. Hrsg. Peter PÖTSCHER 13.); Cölestin Roman RAPF–Heinrich FERENCZY: Wien, Schotten. In: *Die Benediktinischen Mönchs- und Nonnenklöster in Österreich und Südtirol*. III. Bearb. Ulrich FAUST–Waltraud KRASSING. St. Ottilien, Eos, 2002. (Germania Benedictina 3/3.) 779–817.

követeljük túl szigorúan a kolostorokban a liturgikus használatú kódexek – misszálék, antifonálék stb. – egyszerre történő megváltoztatását, mivel újakat másoltatni rendkívül drága lenne. Ezért a vizitátorok útjaik során azt ajánlották előljáróik figyelmébe, hogy a liturgikus könyveket először csak korrigálják, s majd a végső változatokat írassák le pergamenre textuális, azaz könyvírással.²⁶ Csak 1471-ben, az apátok passzai találkozásán tették kötelezővé az új *divinum officium*nak megfelelő liturgikus könyvek használatát.²⁷ A szertartáskönyvek kinyomtatására pedig még jóval később, a század legvégén került sor. Először, 1488-ban a diurnále, 1499-ben a misszálé, és legutoljára, 1500-ban a breviárium jelent meg.²⁸

Bármilyen hosszú folyamat volt is a liturgikus könyvek megreformálása, mégis megállapítható, hogy az 1420-as évekre datálható soproni antifonálék rendkívül szoros kapcsolatot mutatnak a mintegy hetven-nyolcvan évvel később kiadott, nyomtatott melki breviáriummal. Ezt annak tulajdoníthatjuk, hogy a reform során az erősen tradicionális időszakok liturgiáján, amilyen a húsvéti időszak is, nem (vagy alig) változtattak, szemben például a halotti *officium* vagy a Mária-*officium*ok erősen megreformált, leegyszerűsített liturgikus rendjével. A töredékeken főként az ilyen tradicionális időszakok maradtak meg. De a rendelkezésünkre álló anyagból kitűnik, hogy bármennyire fő törekvése volt is a melki reformnak a római breviárium és misszálé rubrikáinak átvétele, úgy látszik, sok esetben a bencés tradíció bizonyult erősebbnek. A Fr. 148 töredéken olvasható, Úrnapijára megadott rubrikák alig mutatnak változást a melki reform már kiérlelt, annak végső formáját tükröző nyomtatott breviárium rubrikáihoz képest.²⁹

Amint az itt elmondottakból kiderült, a bencés kolostorok még a 15. század harmincas éveiben sem rendelkeztek feltétlenül olyan szertartáskönyvekkel, amelyek pontosan követték volna a melki rítus új liturgikus előírásait. Ezzel szemben a mi 1420-as években készült soproni antifonále-sorozataink közel olyan mértékben egyeznek a nyomtatott melki breviáriummal, hogy annak akár a mintapéldányai is lehetnek volna. Ebből arra következtethetünk, hogy olyan kolostorban íródtak, amely már a reform kezdeti időszakában is meghatározó szerepet játszott. A szertartáskönyvek közel egy időben, több példányban, mondhatni sorozatgyártásban történő másolásával pedig ez a *scriptorium* elősegíthette a reform gyors terjedését.

Amint fent szó volt róla, Veronika Pirker-Aurenhammer a Fr. 150–163 antifonále-sorozat az iniciálék alapján Bécshez köti. Olyan kódexek társaságában említi, melyek nagyjából, különböző okoknál fogva a bécsi egyetemhez köthetők. Tudvalevő, hogy a Schottenstift rendkívül szoros kapcsolatot ápolott az 1365-ben alapított bécsi egyetemmel. Már a 'skótok' idejében tanítottak a bencések az egyetemen, miközben a kolostor *scriptorium*ában is tevékenyen munkálkodtak. Ez a tendencia a német ajkú bencések betelepülésével is folytatódott, akik rögtön kontaktust teremtettek az egyetemmel. Az ott tanuló diákoknak könyveket kölcsönöztek, az egyetem professzorai pedig könyveiket sokszor a bécsi kolostornak ajándékozták. Nem kisebb személyiségekről van szó, mint például a reform elindításában fontos szerepet betöltő Nikolaus von Dinkelsbühlről (†1433).³⁰

²⁶ Martin von Senging „Tuitiones” című művében javasolta a liturgikus könyveknek ily módon történő megváltoztatását. NIEDERKORN-BRUCK 1994. i. m. 129.

²⁷ RÁTH György: *A pannonhalmi Szent Benedek-Rend nyomtatott imakönyvei a Breviarium Monasticum behozatala előtt*. Budapest, Pallas, 1894. 5.

²⁸ *Diurnale Benedictinum Congregationis Mellicensis*. Augsburg, 1488 (GW 8508); *Missale Benedictinum Mellicense*. Nürnberg, 1499; *Breviarium Benedictinum Mellicense*. Nürnberg 1500 (GW 5188).

²⁹ A nyomtatott melki breviárium rubrikája közelebb áll a soproni töredék rubrikájához (Fr. 148), mint a római breviáriumhoz.

³⁰ Handbuch der historischen Buchbestände in Österreich. II. Hrsg. Helmut W. LANG. Wien–Hildesheim–Zürich–New York, Olms–Weidmann, 1995. 219; Nikolaus von Dinkelsbühl, a bécsi egyetem *magistere* megbízást kapott V. Márton pápától, hogy a konstanzi zsinat végéig állítson össze egy tervezetet a bencések megreformálására. GLASSNER 2001. i. m. 536.

Ha a Pirker-Aurenhammer által említett, mára már különböző helyekre szétszóródott kódexek tartalmát vizsgáljuk, a tanulmányában említett soproni töredéken kívül csak egyetlen liturgikus kódexet, egy pszaltériumot találunk (Melk, Stiftsbibliothek, Cod. 1693). A zsoltaóroskönyv kalendárium a passauai egyházmegye rítusát tükrözi, de a kalendárium írását tekintve nem tartozik a törzsszöveghez, így a pszaltérium provenienciájáról egyelőre nincs pontos képünk. A Veronika Pirker-Aurenhammer által felsorolt többi kódex nagy része középkori és korabeli, azaz 14–15. századi szerzők teológiai traktátusait, *sermóit* tartalmazza. Ezekre a művekre az egyetemen és a Schottenstiftben egyaránt szükség lehetett. Arról a kódexről viszont, amely még ma is a Schottenstiftben található, és Bernardus Cassinensis (†1282) kommentárjának kíséretében Szent Benedek reguláját tartalmazza, joggal feltételezhetjük, hogy a bencés reformhoz kapcsolódik (Cod. 327 [Hübl 307]). A reform alapját mindenekelőtt Szent Benedek regulája szolgáltatta. A reformerek a 15. században gyakran köteteket is összeállítottak azoknak a szerzőknek műveiből, akiknek munkáira a reform irányelveinek meghatározása során támaszkodtak. A Benedek-regula kommentárjai magától értetődően ezek közé a művek közé tartoztak, így Bernardus Cassinensis is.³¹

Ha mindezen kódexek mellett a soproni kötet három bencés antifonáléjának fennmaradt töredékeit is figyelembe vesszük, a bécsi egyetemről a hangsúly egyre inkább a Schottenstift felé tolódik. Különösen, mivel további Sopronban található töredékekről is – bencés rítusuk és iniciáléik alapján – feltételezhető, bár egyelőre bizonyítani nem tudjuk, hogy ugyanabból a kolostorból kerülhettek ki, mint a fentebb ismertetett töredékek. Egy antifonáléről (Fr. 165) és egy graduáléről van szó (Fr. 178–179). Az antifonále biztosan, a graduále pedig a notációja alapján nagyon valószínű, hogy bencés rítusú.³² Az előbbi töredék az írást figyelembe véve a másik három antifonále- és az egy misszale-sorozatnál valamivel későbbre, a 15. század közepére, az utóbbi valamivel korábbra, a 14. század végére datálható.

4. A soproni könyvkötőműhely

Elgondolkodtató, vajon mikor és milyen okból került Sopronba ez a bizonyára azonos *scriptorium*ban készült töredékcsoport. Az bizonyos, hogy a három antifonále fentebb ismertetett leveleibe a 17. század második felében a Soproni Levéltár iratait kötötték be. Láthatóan a könyvkötő nagyobb megrendelésre dolgozott, és amint az antifonálék 29 töredéke bizonyítja, visszamenőleg egyszerre több évtizedes levéltári anyag kötésére kapott megbízást. Az antifonále-töredékek közül időben az első darabot egy 1654-es számadáskönyvön (*Cammer Raittung*) találjuk, a legutolsó pedig egy 1685-ös fogalmazványkönyv (*Conceptbuch*) borítója volt.³³

Tehát a levéltári iratok köttetésére 1685 körül, illetve 1685 után kerülhetett sor. A kiadásokat tételesen hozó számadáskönyvekben a 17. század derekától a városnak dolgozó könyvkötők számára folyósított kifizetések is fennmaradtak.³⁴ Ebből kiderül, hogy Samuel Schreibernek 1686

³¹ NIEDERKORN-BRUCK 1994. i. m. 50. A Schottenstift könyvtárában több Benedek-regula is fennmaradt. Vö. Albertus HÜBL: *Catalogus Codicum manu scriptorum qui in Bibliotheca Monasterii B.M.V. ad Scotos Vindobonae servantur*. Vindobonae et Lipsiae, Braumüller, 1899.

³² *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente* 2006. i. m. Fr. 165, Fr. 178–179.

³³ A töredékek: *Conceptbuech Anno 1685*. Későbbi kézzel egy újabb évszám: 1687–1699. Ez arra utal, hogy 1685-ben köthették be a fogalmazványkönyvet, de a benne lévő üres lapokra később is írtak.

³⁴ SZENDE Katalin: A könyvkötéshez felhasznált kódextöredékek társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban. *Magyar Könyvszemle*, 123. 2007. 278–309. (Függelékében: DOMINKOVITS Péter–D. SZAKÁCS Anita: A 17. század második felében Sopron város számára dolgozó könyvkötők „archontológiája” 1651–1700. 307–308.) Itt szeretnék köszönetet mondani Szende Katalinnak segítőkészségéért, akihez a soproni könyvkötők munkásságával kapcsolatos kérdéseimmel mindig bizalommal fordulhattam.

és 1688 között – az ezt megelőző és a későbbi évekkel összehasonlítva – feltűnően magas összeget fizetett a város. A bejegyzésből nem értesülünk arról, mi volt pontosan a feladata. Annyi derül csak ki, hogy Samuel Schreiber könyvkötőt rossz magaviselete miatt megbüntették, és a büntetést le kellett dolgoznia, munkáját azonban több éven keresztül mégis magas összeggel honorálták.³⁵ Nem járhatunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy Samuel Schreiber büntetése jó alkalmat teremthetett a városnak arra, hogy a régi, még bekötetlen levéltári iratokat rendszerezze, és vele beköttesse.

Az itt elmondottak alapján a három antifonále-sorozat könyvkötőanyagként való felhasználására 1685 körül, nem sokkal az 1683-as második bécsi török ostrom után kerülhetett sor. A két esemény a mi szempontunkból nagy valószínűséggel nem független egymástól. Az ostrom a Schottenstiftet sem kímélte. 1683 júliusában a kolostorban tűz ütött ki, leégett a templom és a kolostor teteje, még a toronyban lévő harang is megolvadt. Pontos adatunk van arról, hogy itt is, más kolostorokhoz hasonlóan, a liturgikus kódexek jelentős részét természetes módon a sekrestyében, és nem a könyvtárban őrizték.³⁶ Ebben a hadiállapotban, amikor a szerzetesek apátjukkal együtt menekültek a kolostorból, a fedetlen templom sekrestyéjéből könnyen utcára kerülhettek az addig ott őrzött liturgikus könyvek, amelyek részben akár a tűz martalékává is válhattak. A maradék pedig ebben a helyzetben, a pénzsűkében lévő, komoly anyagi gondokkal küzdő kolostornak némi anyagi forrás gyanánt is szolgálhatott, ha a használaton kívülre rekedt,³⁷ de még más célra felhasználható pergamenkódexeket értékesítették. A könyvkötők pedig így módon talán olcsóbban jutottak a könyvkötésre kiválóan alkalmas beírt pergamenhez. Eddigi ismereteink szerint adatokkal sem a pergamen eladásáról, sem azoknak soproni könyvkötők által történt megvásárlásáról nem rendelkezőnk. Ám a fentebb ismertetett események jól nyomon követhető időbeli egybeesése magyarázattal szolgálhat a kódextöredékek Bécsből Sopronba kerülésének mikéntjéről. Mindez ismét csak arra mutat, hogy az antifonálék korábbi őrzési helye a Schottenstift lehetett.

Összegzés

A tanulmány célja a Fragmenta Codicum Kutatócsoport soproni kódextöredékeket feldolgozó kötetében található három nagy antifonále-sorozat provenienciájának minél pontosabb meghatározása volt (Fr. 135–141, Fr. 142–149, Fr. 150–163). Bebizonyosodott, hogy mind a három antifonále a melki reformhoz kapcsolódó bencés rítust követi. A szerkönyvek formai jegyei alapján a későbbiek során az is egyre valószínűbbé vált, hogy ugyanabban a műhelyben készültek. Mivel a harmadik antifonále (Fr. 150–163) iniciáléi egy jellegzetes bécsi *fleuronnéé*-csoporthoz tartoznak, ezt a *scriptoriumot* Bécsben kellett keresnünk. Bécsben egyetlen bencés kolostor volt, a 12. században a 'skót' bencések által alapított, majd a melki reform kezdetekor német ajkú szerzetesekkel betelepített, de eredeti nevét a továbbiakban is megőrző Schottenstift. Mivel a soproni antifonále-töredékek másolási ideje egybeesik a melki reform kezdetével, a szerkönyvek e fennmaradt darabjai a Schottenstiftben meginduló melki reform korai időszakának ritka tanúi lehetnek. Gondoljuk ezt annál is inkább, mert ezek a fragmentumok Bécs 1683-as török ostroma után kerülhettek egy soproni könyvkötő műhelyébe felhasználásra, amikor a Schottenstift is súlyos károkat szenvedett.

³⁵ Samuel Schreiber könyvkötő számára kifizetett összegek a városi kamarási hivatal számadáskönyveiből: 1685-ben 10 tal.; 1686-ban 29 tal. 2 sol. 15 den.; 1687-ben 43 tal. 7 sol. 24 den.; 1688-ban 48 tal. 6 sol. 12 den.; 1689-ben 9 tal. Vö. SZENDE 2007. i. m. 308.

³⁶ Vö. ÖNB Cod. 4970. Lásd *Handbuch der historischen Buchbestände* 1995. i. m. 219.

³⁷ V. Pál pápa 1612-ben az összes bencés kolostorra vonatkozóan elrendelte a *Breviarium Monastico-Benedictinum* használatát. Vö. RÁTH i. m. 1894. 10.

Mindez nem jelentheti bizonyosan, hogy a szóban forgó töredékek a Schottenstift *scriptorium*-ban készültek. Nem zárható ki az sem, hogy a kolostor megrendelésére, egy másik bécsi műhelyben másolták az antifonálékat. Ismereteink szerint a 'skót' szerzetesek ideje alatt a Schottenstiftben biztosan működött *scriptorium*.³⁸ A német szerzetesek betelepülése utáni időszakból azonban a *scriptorium* működéséről egyelőre nincsenek kielégítő adataink, csak következtetni tudunk annak létére. Például Maximilian Alexander Trofaiert 12 kódexben azonosítja annak a név szerint nem ismert *scriptornak* a kezét, aki a Schottenstift történetét örökítette meg („Memoriale reformationis ad Scotos” Schottenstift, Bibliothek, Cod. 312 [Hübl 405]),³⁹ Hübl pedig a Schottenstift kódexeinek katalógusához írt bevezetőjében 24 olyan kötetet sorol fel, melyekről azt állítja, hogy a kolostor szerzetesei írták őket.⁴⁰ Ezek között annak a két kódexnek az egyikét is (Cod. 41 [Hübl 40]) megtaláljuk, melynek kezdő iniciáléját Pirker-Aurenhammer a harmadik soproni antifonále iniciáléjával együtt (Fr. 151) egy bécsi *fleuonnée*-csoportba sorolja.⁴¹ Pirker-Aurenhammer nagyon sok érvet sorakoztat fel amellett, hogy ezt a *fleuonnée* típust az egyetem környezetében használták. Mindez azonban nem zárja ki, hogy arra gondoljunk: akár az egyetemen szoros kapcsolatot ápoló Schottenstiftben is készülhettek az általa felsorolt kódexek. A három bencés antifonále soproni töredékeinek felbukkanása mindenképpen ebbe az irányba mutat, de a Pirker-Aurenhammer által felsorolt kódexek esetében sem találtunk olyan érvet, mely ezt az elképzelést kizárná, sőt több esetben inkább alapot szolgáltat rá. A három antifonále háromféle írása és háromféle díszítése lehetőséget teremthet arra is, hogy segítségükkel a velük egy *scriptorium*-ból kikerülő további liturgikus kódexeket az idők folyamán azonosítani lehessen.

Le kell tehát mondanunk arról az elképzelésről, hogy a soproni levéltári anyag bekötésére szolgáló kódextöredékek elsősorban magyar provenienciájú kódexekből származnának. Ám a feltárt összefüggések – úgy gondoljuk – jelentős adalékokkal járulhatnak hozzá a melki reform történetének jobb megismeréséhez, és ezen belül ahhoz is, hogy működött-e a 15. század első felében a Schottenstiftben *scriptorium*. A mostani eredmények ismét figyelmeztetnek arra, hogy a soproni töredékek átvizsgálása nemcsak a magyar középkor, hanem Bécs kultúrájára nézve is újabb érdekességekkel szolgálhatnak.

Tárgyszavak:

15. század első negyede; soproni kódextöredékek; Antifonále OSB; melki reform; a bécsi Schottenstift *scriptoriuma*; bécsi *fleuonnée* iniciálék; soproni könyvkötők

³⁸ *Handbuch der historischen Buchbestände* 1995. i. m. 219.

³⁹ Alexander Maximilian TROFAIER: „Memoriale reformationis ad Scotos” im Cod. 312 (405) des Wiener Schottenstiftes. Edition und Kommentar. (Univ. Master-Arbeit.) Wien, 2011.

⁴⁰ HÜBL 1899. i. m. VI.

⁴¹ A másik kódexről, a Benedek-reguláról más összefüggésben fentebb már esett szó (Cod. 327 [Hübl 307]).

Judit Lauf

Die liturgischen Handschriftenfragmente aus Ödenburg und das Schottenstift

Die vorangehende Studie hat sich zum Ziel gesetzt, die Provenienz von drei Fragmentenserien im Stadtarchiv Ödenburg (Fr.135–141, Fr.142–149, Fr.150–163 alle aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts) genauer zu bestimmen, die aus drei Antifonale-Handschriften stammen.

Es ließ sich feststellen, dass alle drei Antifonalien dem Ritus folgten, der dem benediktinischen Melker Reformbewegung verpflichtet war. Den formellen Charakteristica nach wurden die drei Handschriften höchstwahrscheinlich in demselben *Scriptorium* gefertigt. Weil die Initialen der dritten Handschrift (vertreten durch Fr.150–163) eine typisch wienerische Fleuronnée-Stil aufweisen, muss diese Werkstatt in Wien existiert zu haben. In Wien war zu dieser Zeit nur ein einziges Benediktinerkloster, das im 12. Jh. gegründetes Schottenstift tätig. Weil die Zeit der Abschrift der drei Antifonale-Mutterhandschriften etwa dem Beginn der Melker Reformbewegung entspricht, können die von den Ödenburger Fragmenten vertretenen liturgischen Bücher die frühen Zeugen der vom Schottenstift übernommenen liturgischen Reformen darstellen. Diese Voraussetzung wird auch dadurch unterstützt, dass die Fragmente nach der türkischen Belagerung von Wien im Jahre 1683, als auch das Schottenstift starke Beschädigungen erlitt, in einer Ödenburger Buchbinderei zu Aktendeckeln verwendet wurden.